

Ο Μ. Καραγάτσης ως “ιστορικός”:
Από την τριλογία *Ο κόσμος που πεθαίνει μέχρι την Ιστορία των Ελλήνων*

Νένα Κοκκινάκη

Συγγραφέας, Φιλολόγος, Δρ. Πανεπιστημίου Αθηνών

Ο Μ. Καραγάτσης, συγγραφέας που υπηρέτησε μέχρι τον πρόωρο θάνατό του το μυθιστόρημα και χειραφετήθηκε, όπως και πολλοί άλλοι συγγραφείς από τις εφημερίδες της εποχής, διακρίθηκε ανάμεσα στους ομοτέχνους του ως “ένας από τους οξύτερους παρατηρητές και ελεγκτές της νεοελληνικής αστικής ιδίως κοινωνίας”, κατά την εύστοχη παρατήρηση του Γ. Π. Σαββίδη. Ταγμένος στη συγγραφή και στυλίστας μιας χειμαρρώδους πρόζας άλλοτε ρεαλιστής και άλλοτε ενδοστρεφής, λυρικός ή ευτράπελος, ο Καραγάτσης συνήθιζε να θεμελιώνει πραγματολογικά την αφήγησή του παρασύροντας τον αναγνώστη και καλώντας τον σε ενεργητική συμμετοχή στη δημιουργία του έργου του.

Αν και η καθιέρωση του Καραγάτση στη δεκαετία του '30 συνδέθηκε κατά κύριο λόγο με την τριλογία του *Εγκλιματισμός κάτω από το Φοίβο* (που περιλαμβάνει τα τρία γνωστά πολυδιαβασμένα έργα *Λιάπκιν*, *Χίμαιρα* και *Γιούγκερμαν*), πρέπει να έχουμε υπόψη ότι ο συγγραφέας είχε αρχίσει ήδη από το 1928, σε ηλικία 20 ετών δηλαδή, να πειραματίζεται με το ιστορικό διήγημα. Στα πρώτα του ιστορικά διηγήματα είναι εμφανής η τάση του να χρησιμοποιεί ιστορικά γεγονότα για να εκφράσει τον κόσμο της εμπειρίας του. Στην πρώτη συλλογή διηγημάτων του (*Το συναξάρι των αμαρτωλών*, 1935), συγκεκριμένα στην πρώτη ενότητα με τίτλο “Ελληνικοί αιώνες”, περιλαμβάνονται 5 ιστορικά διηγήματα. Ανάμεσά τους και το διήγημα “Ο εξωμότης Παναγής Μαβρόπουλος” γραμμένο το 1933. Το διήγημα θα αποτελέσει το 1942 τον πυρήνα του μύθου για το ιστορικό μυθιστόρημα *Ο κοτζάμπασης του Καστρόπυργου*, το πρώτο της δεύτερης μυθιστορηματικής τριλογίας του με τίτλο *Ο κόσμος που πεθαίνει*. Το έργο και μόνο του συνιστά ολοκληρωμένη μυθοπλασία, η οποία μπορεί να προσληφθεί δίχως τη γνωριμία άλλων έργων του συγγραφέα. Άρχισε να γράφεται το 1942, επί γερμανικής κατοχής και συνιστούσε αρχικά την υλοποίηση της υπόσχεσης που είχε δώσει στον εαυτό του ο Καραγάτσης, να αναλάβει ένα έργο κολοσσιαίο που θα αντανάκλασε τις ιδέες του για την Ιστορία και το φωτισμό του λαού. Από τους δέκα τόμους που προαναγγέλθηκαν σ’ αυτή τη σειρά γράφτηκαν μόνο τρεις: *Ο Κοτζάμπασης του Καστρόπυργου* (1944), το *Αίμα χαμένο και κερδισμένο* (1947) και *Τα στερνά του Μίχαλου* (1949). Η επιτυχία τους μάλιστα χαρακτηρίστηκε «φθίνουσα»: «το καθένα είναι καλύτερο από το επόμενο»²⁰.

Η τριλογία θα έχει τα χαρακτηριστικά του μυθιστορήματος-ποταμού (roman fleuve), παρά του ιστορικού μυθιστορήματος, που ο συγγραφέας φιλοδοξούσε να δώσει: δεν είναι ούτε καθαρά ρεαλιστική (με την έννοια ότι ο συγγραφέας δεν εξαντλεί σε καμιά περίπτωση την πρόθεσή του να αναπαραστήσει με τρόπο κινηματογραφικό αλλοτινούς καιρούς υιοθετώντας την οπτική και την αισθητική μιας άλλης εποχής χωρίς να υπερβαίνει τα όρια της ηθογραφίας), ούτε αλληγορική (αφού δεν προτίθεται να μιλήσει για το σήμερα βασιζόμενος σε μια κατάλληλη ιστορική περίοδο, όπως το έκανε για παράδειγμα ο Ρόδης Ρούφος στους *Γραικύλους*), ούτε βέβαια λυρική (αφού πρόβλημα του συγγραφέα δεν ήταν η άσκηση της λυρικής χρήσης της γλώσσας μέσα σε ελκυστικό ιστορικό περιβάλλον, όπως για παράδειγμα τα νεότερα μυθιστορήματα της Ρέας Γαλανάκη, τα αντιπροσωπευτικότερα του είδους). Το εγχείρημα του Καραγάτση να στρατευτεί στην υπηρεσία της Ιστορίας οδηγώντας πιθανόν έναν λαό στα πεπρωμένα του σκόνταφτε σαφώς στον τρόπο παρουσίασης του ήρωα, στην ιδέα που είχε ο ίδιος σχηματίσει για τον ήρωά του καθώς για

²⁰ ⁰ Άρης Μπερλής, Μ. Καραγάτσης, στην *Ανθολογία-Γραμματολογία των εκδόσεων Σοκόλη*, τόμος Δ', σ.π. σελ. 277

χρόνια τον μορφοποιούσε στη φαντασία του. Ο πυρήνας του μύθου περιστρέφεται γύρω από την κεντρική μορφή του Μίχαλου Ρούση, κοτζάμπαση του Καστρόπυργου. Το περιστατικό της εξωμοσίας που είδαμε και στο διήγημα, είναι πραγματικό και αφορά τον προπάππο του συγγραφέα από την πλευρά του πατέρα του, γνωστό κοτζάμπαση της Πελοποννήσου την πρώτη περίοδο της επανάστασης. Υπήρξε μάλιστα ανέκδοτο πολυσέλιδο κείμενο του παππού του Καραγάτση που πιθανότατα υπήρξε πηγή γενικότερων πληροφοριών για το οικογενειακό του παρελθόν¹.

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι στο διήγημα εμφανίζεται ήδη το ζήτημα των σχέσεων μεταξύ ιστορίας και μυθιστορηματικής δημιουργίας. Όπως μας πληροφορεί ο αφηγητής, ο νεαρός λογοτέχνης Τάκης Μαβρόπουλος πιστεύει ότι στην περίπτωση της εξωμοσίας του προπάππου του “η ιστορία της πολιορκίας της Τριπολιτσάς δεν χύνει φως όσο πρέπει”. Ο Μαβρόπουλος είχε αρνηθεί τη θρησκευτική και φυλετική πίστη του μόνο και μόνο για να ποντάρει στο καλύτερο χαρτί του πολιτικού παιχνιδιού. Όντας όμως αρκούντως δύσπιστος στις ξερές ερμηνείες της ιστορίας των ατόμων που φτιάχνουν την ιστορία του συνόλου, αρχίζει να νιώθει ότι το ξεκαθάρισμα αυτής της υπόθεσης είναι καθήκον του: “Η ιστορία της Επανάστασης έχει περισσότερους αδελφοσπαραγμούς από μάχες με Τούρκους”, σκέπτεται και επιδίδεται στη δικαίωση του ήρωα μέσω της συγγραφής. Μια δικαίωση που για τον συγγραφέα είχε ξεχωριστή σημασία, αφού σε αυτήν αντικατοπτρίζεται και αντιπαρατίθεται μια ολόκληρη κοινωνία που νοσεί:

« Οι Μαβρόπουλοι, άνθρωποι εγωιστές και δραστήριοι, εφάρμοζαν το Ναπολεόντειο: «Η ιστορία της οικογενείας μου αρχίζει από εμένα». Γι’ αυτό, η προδοσία του προγόνου τους, δεν έρριχνε καμιά ύποπτη σκιά στην οικογενειακή τους ιστορία. Η ντροπή, μόνο από τις κακές πράξεις της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων γεννιέται. Μα ο άντρας που έχει δημόσια ζωή, οσοδήποτε κακή και ανήθικη, δεν χάνει τίποτε από την εκτίμηση της Κοινωνίας, αν όχι της Ιστορίας. Ποιος θα ντρεπόταν ποτέ, αν ήταν απόγονος του Θεμιστοκλή, του Πausανία, έστω και του Εφιάλτη; Οι ενδοξότερες οικογένειες της Γαλλίας δεν επήγαν στη Γκομπλέντς; Ο Βίκτωρ Ουγκώ δεν ετραγούδησε τις παρθένες του Βερντέν»²⁵

Η ιστορία του κοτζάμπαση του Καστρόπυργου είναι η προσωπική περιπέτεια του κοτζάμπαση, προπάππου του συγγραφέα Δημήτρη ή Μήτρου Ροδηθάνα ή Ροδόπουλου, που τους πρώτους μήνες της Επανάστασης του ’21 βρέθηκε ανάμεσα στους Έλληνες προεστούς που οι Τούρκοι κράτησαν ομήρους στην Τρίπολη και ο οποίος εξωμότησε για να σώσει τη ζωή του. Το θλιβερό γεγονός (στο οποίο αναφέρεται και ο πατέρας του Γεώργιος Ροδόπουλος στα ανέκδοτα απομνημονεύματά του), άκρως μειωτικό για τη φήμη της οικογένειας, αναλαμβάνει τώρα ο συγγραφέας να παρουσιάσει και ενδεχομένως να το αιτιολογήσει τοποθετώντας το μέσα στο συγκεκριμένο ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο. Ο Καραγάτσης εμφανίζεται να ενδιαφέρεται κυρίως για το πώς εμφανίζεται ο κόσμος στα μάτια του ήρωα, έναν ήρωα «αποθέωση της προσαρμοστικότητας» που γι’ αυτόν «ζωή δεν σημαίνει παρά επιβίωση».

Οι αναγνώστες των μυθιστορημάτων του Καραγάτση θα πρέπει να γνωρίζουν ότι οι περισσότεροι ήρωές του είναι ακόρεστοι, άνθρωποι που αρνούνται κάθε μέτρο. «Η διάκριση που πρεσβεύει ο Καραγάτσης για τους ανθρώπους είναι ανάμεσα σε αδύνατους και δυνατούς, χωρίς να αποκλείεται οι τελευταίο κάποτε να συντρίβονται. Μόνο που γι’ αυτόν δυνατός δεν είναι εκείνος που κάνει πράξεις ηρωικές, αλλά εκείνος που επιβιώνει και αδύνατος όποιος τήκεται και διαλύεται από τη φωτιά των πραγμάτων»²¹.

Στη διάπλαση ενός τέτοιου ήρωα δεν είναι καθόλου αμέτοχη η ιστορική πραγματικότητα που επιβάλλει την εξασφάλιση της επιβίωσης αλλά και την πεποίθηση ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. Και τότε στη λογοτεχνία η ιστορία γίνεται η πρόφαση που θα ξεδιπλώσει την άβυσσο της ανθρώπινης ψυχής και το γράψιμο καθίσταται συνώνυμο με τη λύτρωση. Στη συνείδηση του συγγραφέα βαραίνουν όχι τόσο τα χαρακτηριστικά που θα

¹ Κ. Α. Δημάδης, Δικτατορία, Πόλεμος, Πεζογραφία 1936-1944, Γνώση, 1991, σ.369

² ⁵ Μ. Καραγάτσης: « Ο εξωμότης Παναγής Μαβρόπουλος», στον τόμο *Νεανικά διηγήματα* ο.α. Εστία, σελ. 494

² ¹ Παναγιώτης Φωτέας, «Ο πολιτικός Καραγάτσης και η πανανθρώπινη παλίρροια», *Τετράδια Ευθύνης*, αρ. 14/1980

χρησιμοποιήσει για να φτιάξει το πορτραίτο του ήρωά του (χαρακτηρολογία, εξωτερικά χαρακτηριστικά, κοινωνική θέση, ψυχική διάπλαση, εξωτερική εμφάνιση), όσο ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος ο ήρωας θα συνειδητοποιήσει την πραγματικότητα, από την οποία θα ξεφύγει.

Η υπόθεση είναι η εξής:

Τον Μάρτιο εκείνο του 1821 από λάθος ή από μπαμπεσιά του επισκόπου Δωρόθεου του Μοθωνίτη ο Μίχαλος Ρούσης, άτομο εξόχως ερωτικό που ζούσε στην αμεριμνησία του Καστρόπυργου απολαμβάνοντας τη φιλία των Τούρκων αλλά και των κολίγων της περιοχής, παντρεμένος με την πανέμορφη δεκαπεντάχρονη Βαγγελία, αντί να βρεθεί στα Καλάβρυτα για τον ξεσηκωμό που είχε οργανωθεί στέλνεται με άλλους προεστούς στην Τριπολιτζά και όταν υψώνεται η σημαία της Επανάστασης συλλαμβάνεται και φυλακίζεται με τους άλλους. Για να γλιτώσει γίνεται Τούρκος και παίρνει το όνομα Εσφρέμπεης. Η ζωή του αλλάζει ξαφνικά και «*από πρώτος των δούλων γίνεται στερνός των αφεντάδων*». Οι Τούρκοι δεν υπολογίζουν τον προδότη, οι Έλληνες τον περιφρονούν. Αποφασίζει λοιπόν να δραπετεύσει από τους Τούρκους με τη βοήθεια της σκλάβας ερωμένης του, της Βαγγελιώς, που την είχε αγοράσει σ' ένα παζάρι και η οποία κατορθώνει να τον φυγαδεύσει από την πόλη. Για λίγο διάστημα κρύβονται οι δυο τους σε μια σπηλιά. Μετά όμως ο Μίχαλος θέλοντας να εξαγοράσει την υπόληψή του παρουσιάζεται στο στρατόπεδο του Κολοκοτρώνη στα Δερβενάκια ως απλός στρατιώτης με το όνομα Ποτούλης Μπλιούρας. Στη μάχη των Δερβενακίων προσπαθώντας να γλιτώσει τρέχει προς την αντίθετη κατεύθυνση από όπου ακούει τη φωνή «*Έρχονται οι Τούρκοι!*» χωρίς να έχει συνειδητοποιήσει ότι η φωνή ερχόταν από την άλλη πλευρά. Απέναντί του τέσσερις σπαήδες του κόβουν το δρόμο. Δεν καταλάβαιναν ποιος ήταν αυτός ο τρελός που χιμούσε καταπάνω τους, ούτε όμως και ο ίδιος είχε επίγνωση του τι ακριβώς συνέβαινε. Το μόνο που ήξερε ήταν πως έπρεπε να σκοτώσει τους Τούρκους πριν προφτάσουν να τον σκοτώσουν αυτοί. Αφού λοιπόν τους σκότωσε και τούς τέσσερις συνέχισε μέσα στον ορμαγδό που ακολούθησε να σφάζει με μανία «*Χτυπούσε. Χτυπούσε. Έπρεπε να γλιτώσει τη ζωή του. Και για να την γλιτώσει, έσφαζε...*». Οι άλλοι Έλληνες που τον είδαν πηραν κι εκείνοι θάρρος και τελικά κέρδισαν τη μάχη. Μετά το μεθύσι του πολέμου και της σφαγής ο Μίχαλος θυμάται την προδοσία του και διαλέγει το δρόμο της φυγής. «*Αλλά δεν έφυγε. Καθώς έστριψε, είδε απέναντί του τον Κολοκοτρώνη, ψηλό, άγριο, τρομερό με την κόκκινη περικεφαλαία στά ψαρά μαλλιά. Δίπλα του στεκόταν ο Γεωργικόπουλος... κι έδειχνε με το δάχτυλο αυτόν, τον Ποτούλη Μπλιούρα, στον Κολοκοτρώνη κι έλεγε:*

- *Αυτός είναι!*

Τότε όλα έσπασαν μέσα του. Βαρέθηκε! Ό, τι είναι να γίνη, ας γίνη!... Να πεθάνη! Να γλιτώση! Πέταξε τό γιαταγάνι κατά γης κι είπε με φωνή σκληρή σαν ασφάλι:

- *Ναι! Εγώ είμαι! Ο Μίχαλος ο Ρούσης, ο εξωμότης, ο προδότης! Σκοτώστε με να ησυχάσω κι εγώ και σεις!*

Ο Κολοκοτρώνης προχώρησε κατά πάνω του, μα δεν τον σκότωσε. Μόνο τον αγκάλιασε, τον φίλησε στα δύο μάγουλα και του είπε:

- *Το σφάλμα σου το ζαγόρασες σήμερα, Μίχαλε Ρούση. Δεν είσαι ούτε προδότης, ουτ' εξωμότης. Είσαι Έλληνας! Είσαι ήρωας!»*

Ο Μίχαλος θά γυρίσει στην Πελοπόννησο και αφού θα τακτοποιήσει τους λογαριασμούς του με το Δωρόθεο («*ψυχή δειλή, δουλική, υποταγμένη στην κυριαρχία του ατομικού συμφέροντος*») θα συνεχίσει την «*αποκατεστημένη*» πλέον ζωή του μέσα στην ελληνική ταραγμένη πραγματικότητα και το αλληλοφάγωμα της εποχής. «*Έτσι λοιπόν γίνεται κανείς ήρωας;*», αναρωτιέται σαρκάζοντας ο Μίχαλος Ρούσης.

Στο έργο του ο Καραγάτσης ανασταίνει την εμπειρία ενός κόσμου φθοράς που ήδη έχει ανατείλει. Απομυθοποιεί τον ηρωισμό του πολέμου και προβάλλει σαρκαστικά τον ιλιγγιώδη στρόβιλο που αγκαλιάζει πολεμιστές και λαό κάνοντάς τους να ξεχνούν τα κίνητρα. Ο πόλεμος γίνεται πια από συνήθεια και είναι χειρότερος όταν είναι εμφύλιος. Η διαφθορά είναι το άμεσο αποτέλεσμά του.

Στο επόμενο βιβλίο (*Αίμα χαμένο και κερδισμένο*) ο Μίχαλος θα πολεμήσει στην περιφέρεια μάχη στο Μανιάκι. Σε ένα από τα πιο επιτυχημένα κείμενα της ανθρωποπλαστικής φαντασίας του Καραγάτση (όπως γράφει ο επίσημος κριτικός της εποχής Ανδρέας Καραντώνης) ψυχογραφείται τόσο ο Παπαφλέσσας, όσο και ο υπερατομιστής Μίχαλος.

Ο συγγραφέας φαίνεται να αποδέχεται την υλιστική αντίληψη κατά την οποία οι άνθρωποι, ακόμα και αυτοί που δημιουργούν τα μεγάλα γεγονότα κι αυτοί που θυσιάζονται για τους άλλους ή για μια Ιδέα, ωθούνται είτε από άσχετα προς τη θέλησή τους γεγονότα, είτε από βαθύτερα εγωιστικά κίνητρα. Στα πρώτα ανήκει προφανώς η εξήγηση που δίνει ο Δωρόθεος δικαιολογώντας εκ των υστέρων γιατί έστειλε τους προεστούς στην Τρπολιτζά και όχι στα Καλάβρυτα. «*Η Επανάστασις*», λέει ο Δωρόθεος, «*ξέσπασε εντός του λαού των Ελλήνων ως έκρηξις θεϊκής οργής κατά της τυραννίας*». Κανείς δεν γνωρίζει ποιος έδωσε το επαναστατικό σύνθημα, αν ήταν ο Κολοκοτρώνης, ή ο Δικαίος, ή κάποιος άλλος. Και την 23η και όχι την 25η Μαρτίου συνήλθαν στην Αγία Λαύρα όχι για να κηρύξουν την έναρξη της Επανάστασης αλλά για να συζητήσουν. Όσο για τα εγωιστικά κίνητρα δεν έχουμε παρά να ακούσουμε τις δικαιολογίες του Μίχαλου, όταν από καθαρό υπολογισμό αρνείται τη συνεργασία του με τον Όθωνα (που του προτείνει να αναλάβει κάποιο Υπουργείο, στον τρίτο τόμο της τριλογίας *Τα στερνά του Μίχαλου*) προβάλλοντας ως επιχείρημα την αστάθεια του χαρακτήρα του, ο οποίος κυριαρχείται από παντοδύναμο πάθη, ενώ στην πραγματικότητα ο Μίχαλος σκέφτεται την αστάθεια της μετεπαναστατικής Ελλάδας²³.

Είναι φανερό ότι «το ενδιαφέρον του βιβλίου συγκεντρώνεται καθαρά στην ψυχογραφία του κεντρικού ήρωα και την ερμηνεία, συχνά μαχητική, του ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου»²⁴.

Ο Καραγάτσης με τον *Κοτζάμπαση του Καστρόπυργου* διαπράττει μια ανατροπή. Μετατρέπει τον ορισμό του ήρωα σε μια διαδικασία αυτογνωσίας αποκαλύπτοντας έναν εντελώς καινούριο κόσμο που, όπως ήταν φυσικό, γέννησε μεγάλες αντιδράσεις.

Η προσπάθεια βέβαια (απο)κάθαρσης του ήρωα του Καστρόπυργου καταδίκασε τον Καραγάτση στα μάτια της κριτικής τόσο για τον χειρισμό του άστοχου θέματος (δικαίωση του προδότη), όσο και για τον χρόνο της έκδοσης του έργου, περίοδο όπου στην κατεχόμενη Ελλάδα το κλίμα θέρμαινε η αντίσταση κατά του κατακτητή και όπου δεν είχε θέση ένας ευδαιμονιστής αμοραλιστής ήρωας²⁶. Αν όμως λάβει κανείς υπόψη του την τόλμη που χαρακτήριζε το σύνολο σχεδόν του έργου του Καραγάτση αλλά και την ίδια την ψυχολογία του συγγραφέα, του οποίου «ο επιθετικός χαρακτήρας της ιδιοσυγκρασίας δεν επέτρεψε να αντιληφθεί τους κινδύνους που διέτρεχε»²⁷ τη συγκεκριμένη εποχή, καθώς και

²³ Ιουλία Ιατρίδη: «Ο Καραγάτσης και οι ήρωές του», ο.π. σελ. 41

²⁴ Άρης Μπερλής, Μ.Καραγάτσης, *Ανθολογία-Γραμματολογία* εκδ. Σοκόλη, σελ. 278

²⁶ Στο κείμενο της Αγγέλας Καστρινάκη «Ένας αμοράλ μέσα στην Κατοχή» δημοσιευμένο στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας* για τον Καραγάτση (τ. 1729/2000, σελ. 876-892) ερμηνεύεται η αντιπάθεια της κριτικής προς τον ήρωα Μίχαλο Ρούση που εμφανίζεται άκαιρα μέσα σε μια λάθος ιστορική περίοδο. Η αποκατάσταση του κοτζάμπαση δεν είναι αποδεκτή και η ανάγνωση που την αποδέχεται θεωρείται από τη συγγραφέα «λιγότερο κριτική»

²⁷ Στο εμπνευσμένο κείμενο του Άλκη Αγγέλου στο αφιέρωμα της *Νέας Εστίας*, ο.π. («Ο ιστορικός χρόνος στη νεοελληνική πεζογραφία», σελ. 862-875) ο αρθρογράφος λαμβάνοντας υπόψη τις δυσκολίες που αντιμετώπισε ο Καραγάτσης στη σύνθεση της τριλογίας του – δυσκολίες τις οποίες ο ίδιος είχε υπόψη του αλλά προφανώς αφήρησε – καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο συγγραφέας προχώρησε στο εγχείρημά του για λόγους καθαρά ψυχολογικούς. Γι' αυτό πριν του καταλογίσουμε οτιδήποτε για την εμπλοκή του σ' ένα θέμα μεικτού χαρακτήρα (θρησκευτικού και εθνικού), όπου στο επίκεντρο βρίσκεται η αλλαξοπιστία που στηρίζει αποκλειστικά το έργο του δίνοντας την εντύπωση πως σχοινοβατεί, καλό θα είναι να λάβουμε υπόψη ότι «ο λογοτέχνης άγεται κατά κανόνα από την παρόρμηση της φαντασίας και δεν είναι συνήθως πρόθυμος να ακούσει την παρόρμηση του Σολωμού, να

μερικά ακόμα αξιοπρόσεκτα στοιχεία, όπως το γεγονός ότι την εποχή εκείνη ο συγγραφέας συμπράττει με την αριστερά, μπορεί να «συμπορευτεί» μαζί του στην περιπέτεια του Κοτζιάμπαση του Καστρόπυργου.

Μία πρώτη αντίδραση υπήρξε εκείνη του παράνομου περιοδικού *Πρωτοπόροι*, που ασκεί στον συγγραφέα κριτική για το κοινωνικό περιεχόμενο όλης της μέχρι τότε συγγραφικής του παραγωγής.

Στο κείμενο του περιοδικού (*Πρωτοπόροι* 2, Αθήνα, Σεπτέμβρης 1943, σελ.11-12) αναφέρεται ότι αν και ο *Καραγάτσης είναι ένα από τα πιο πηγαία και τα πιο πλούσια ταλέντα του τόπου μας, ρεαλιστής και λογικός στη συγκρότηση του υλικού του, εν τούτοις η ευκολία που του δίνει το ταλέντο του κ' η πεποίθηση στις ικανότητές του τον οδηγούν κάπου κάπου σε προχειρολογήματα κι' επιπολαιότητες. Μα δεν είναι αυτός ο σοβαρός κίνδυνος για το ταλέντο του. Ο σοβαρός κίνδυνος προέρχεται από τις λίγες ιδέες που τον εμπνέουν(...) Δεν ενδιαφέρεται για την κίνηση των κοινωνικών ρευμάτων της εποχής του, για τα οικονομικά και άλλα κίνητρα που δημιουργούν την ιστορία, για τη σημερινή πορεία που ακολουθεί ο ευρωπαϊκός πολιτισμός, για τις δυνάμεις που τον δουλεύουν, για την πάλη των αντιθέσεων που δημιουργούν σειρά τις σημερινές κρίσεις. Δεν έχει ιδέα για το διαλεκτικό χαρακτήρα της ζωής, για όλα τα δραματικά προβλήματα του καιρού μας, για τον κοσμογονικό κ' ηρωικό χαρακτήρα του(...) Μα αυτό δεν είναι μόνο αρρώστια δική του αλλά των περισσότερων ελλήνων λογοτεχνών(...)*

Στο ανυπόγραφο αυτό άρθρο απαντά ο Καραγάτσης (που συνήθως έβγαζε το άχτι του και δεν άφηνε μύγα στο σπαθί του, σύμφωνα με τον ιστορικό της Λογοτεχνίας μας Αλέξανδρο Αργυρίου, βλ. περ. *Αντί*, 6-9-2002), νηφάλια και μάλλον εξομολογητικά υποστηρίζοντας τις θέσεις και το έργο του. Επιλέγει μάλιστα το αγαπητό του ψευδώνυμο *Χρίστος Νεζερίτης*.

Από την επιστολική απάντηση αυτή σταχυολογούμε μερικά σημεία που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: α) και μόνον ο τίτλος της τριλογίας *Ο κόσμος που πεθαίνει* παραπέμπει στο κοινωνικό περιεχόμενο του έργου. *Ο συγγραφέας παρακολουθεί μια νεοελληνική αστική οικογένεια από το 1821 ως τα σήμερα, και μέσα στην ιστορική, πολιτειακή, πολιτική, πολιτιστική, εθνική, κοινωνική κ' οικονομική εξέλιξη της χώρας μας (Καραγάτσης dixit),*

«(...)η πρόθεση είναι μεγάλη. Δεν ξέρουμε ποιο θα είναι το αποτέλεσμα ούτε αν ο Καραγάτσης καταφέρει να ολοκληρώσει καλλιτεχνικά τις προθέσεις του. Αν όμως το καταφέρει, «Ο κόσμος που πεθαίνει» θα είναι το πλατύτερο κοινωνικό έργο της πεζογραφίας μας (...), αφού ουδέποτε γράφτηκε στην πεζογραφία μας έργο με μεγαλύτερο σε έκταση κοινωνικό περιεχόμενο».

Ο Καραγάτσης δεν παραλείπει να αναφέρει ότι την εποχή εκείνη το καθεστώς ήταν που στερούσε από τους λογοτέχνες την ελευθερία του λόγου ειδικότερα πάνω σε κοινωνικά ζητήματα. Παρ' όλα αυτά ο ίδιος σε όλα τα έργα του μελετά τους κοινωνικούς παράγοντες με τρόπο «υποβλητικό», όπως διδάχθηκε από τον μεγάλο Μπαλζάκ. Κάθε συγγραφέας άλλωστε, για όλα τα ζητήματα, ακόμα και για τα κοινωνικά, δεν δίνει παρά την υποκειμενική του θέση.

Αυτό που απασχολεί τον συγγραφέα είναι περισσότερο η μονάδα άνθρωπος. *Για να καταλάβουμε το σύνολο πρέπει να γνωρίσουμε πρώτα τη μονάδα (κοίτα τις τελευταίες διαπιστώσεις της βιολογικής έρευνας, όπως διατυπώνονται από τον Alexis Carrel) και είναι σόλοικο να κατηγορηθεί ένας λογοτέχνης γιατί εξόν από το σύνολο των ανθρώπων ασχολείται και με τη μονάδα «άνθρωπος».*

επεξεργαστεί δηλαδή σ' ένα δεύτερο στάδιο ό, τι συνέλαβε δυνατά η φαντασία του» (σελ. 873). Εκτός τούτου κανείς δεν είναι σε θέση να μιλήσει για τη σεξουαλική συμπεριφορά των Ελλήνων στην τουρκοκρατία ελλείψει σχετικής βιβλιογραφίας. Αντί λοιπόν να σταθούμε «στη λεπτομέρεια και την εμμονή σε ό,τι εμείς θεωρούμε πως τον εκφράζει πληρέστερα και αληθέστερα», θα ήταν προτιμότερο να συμπορευτούμε με το συγγραφέα που θα μένει πάντα ένας από τους καλύτερους και του πιο γενναιόδωρους φίλους, ο «πολυτιμότερος» της γενιάς του.

Ο νέος κύκλος μυθιστορημάτων είναι καρπός της μεταβατικής κρίσης που πέρασε ο συγγραφέας χτίζοντας με μόχθο και αγωνία την κοσμοθεωρία του και βασιζόμενος στην πραγματικότητα και τις κατακτήσεις της επιστήμης.

Η εμπλοκή όμως του συγγραφέα με την Ιστορία δεν σταματά στην τριλογία αυτή. Το 1952 εκδίδει τον πρώτο τόμο της *Ιστορίας των Ελλήνων* (με υπότιτλο *Ο αρχαίος κόσμος*), έργο καθαρά ιστορικό, όμως εκλαϊκευτικό που δεν ξεφεύγει από τα ερασιτεχνικά πλαίσια. Σε 524 σελίδες μεγάλου σχήματος ο συγγραφέας πραγματεύεται την αρχαία ελληνική ιστορία μέχρι την ελληνιστική περίοδο. Το έργο, που μάλλον σκόπιμα αγνοήθηκε από την κριτική, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί εξαρχής ένα παράτολμο εγχείρημα.

Ο ίδιος ο συγγραφέας έχει πλήρη συνείδηση ότι «δεν έχει εφόδια υπεύθυνου εργάτη της ιστορικής μελέτης» (όπως σημειώνει στον πρόλογο του βιβλίου). Παρ' όλα αυτά η Ιστορία υπήρξε για τον Καραγάτση πάντα η πρόκληση που υπερίσχυσε σαφώς των αξιολογικών κρίσεων, οι οποίες είναι η προϋπόθεση για την αντικειμενική σπουδή της²⁸. Αποδύομενος στο «παράτολμο» εγχείρημα της συγγραφής της Ιστορίας των Ελλήνων ο Καραγάτσης αντιμετωπίζει συνειδητά ερμηνευτικές αρχές της ζωής και εκτιμά καταστάσεις, γεγονότα και πρόσωπα κρατώντας ο ίδιος την ευθύνη μιας ετυμηγορίας που αγγίζει περισσότερο την προσωπική και κάπως λιγότερο την ιστορική αλήθεια.

Ας δούμε για παράδειγμα την ερμηνεία του συγγραφέα σε ό, τι αφορά το θεσμό της δουλείας:

«Ο σύγχρονος άνθρωπος απορεί και εξίσταται πώς οι Έλληνες που ανύψωσαν τον πολιτισμό στους σε κορυφές απροσπέλαστες, διατήρησαν τον απάνθρωπο θεσμό της δουλείας; Και το πιο καταπληκτικό είναι ότι δεν παρουσιάστηκε ούτε ένα "αντιδουλικό" ρεύμα. Απεναντίας, οι πιο έξοχοι εγκέφαλοι της αρχαιότητας (Σωκράτης, Πλάτωνας, Αριστοτέλης κλπ) παραδέχονταν πως ο θεσμός και νόμιμος είναι κι απαραίτητος για την αρμονική οργάνωση της ιδεώδους κοινωνίας.

Σχετικά με τη θεωρητική πλευρά του ζητήματος, η απορία φαίνεται αρκετά δικαιολογημένη. Όσο για την πραχτική, χρωστάμε να διαπιστώσουμε ότι κανείς λαός δεν κατάργησε ποτέ το θεσμό της δουλείας. Και συγκεκριμένα στην Ευρώπη, η δουλεία δεν καταργήθηκε, μα έσβησε μόνη της το Μεσαίωνα, δηλαδή σε μια εποχή που κάθε νόημα ανθρωπισμού, ελευθερίας κλπ. Είχε βουλιάζει μέσα στην πιο σκοτεινή βαρβαρότητα. Κι έσβησε όχι γι' άλλο λόγο, μα επειδή η οικονομική εξέλιξη την έκανε οικονομικά ασύμφορη. Πολύ αργότερα, σε μια εποχή που ο πολιτισμός είχε φτάσει σε αξιόλογα επίπεδα, οι άκρως πολιτισμένοι Άγγλοι άποικοι της Αμερικής ξανακαθιερώνουν τη δουλεία, επειδή είναι συμφέρουσα στην οικονομία τους, χωρίς κανείς να δυσανασχετήσει γι' αυτό. Όταν οι βρετανικές αποικίες μετάλλαζαν σε Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής - και με την αξίωση να είναι το πιο φιλελεύθερο και δημοκρατικό κράτος της οικουμένης - ούτε που διανοήθηκαν να καταργήσουν τη δουλεία! Μόνο που ο θεσμός έσβησε μόνος του στο βόρειο τμήμα της χώρας, γιατί έτσι το απαιτούσαν οι οικονομικές εξελίξεις. Στο νότιο τμήμα διατηρήθηκε ως το 1863 και καταργήθηκε ύστερ' από εμφύλιο πόλεμο μεταξύ Βορρά και Νότου, που είχε αιτία όχι αυτόν τούτο το θεσμό της δουλείας, αλλά την επιμονή των Νοτίων να τον καθιερώσουν και στις δυτικές πολιτείες, πράγμα που οι Βόρειοι δεν παραδέχονταν. Με άλλα λόγια, αν οι Νότιοι δεν έδειχναν αυτή την επεκτατική επιμονή, η δουλεία θα βαστούσε στην πολιτισμένη Αμερική για πολλά χρόνια ακόμα. Ίσως και μέχρι σήμερα...

Ας μου συχωρεθεί αυτή η παρέκβαση. Νομίζω όμως ότι δικαιολόγησε αρκετά τους Έλληνες, αποδείχνοντας πως η ανθρωπιστική ιδεολογία έχει πρακτικά αποτελέσματα όπου δεν πειράζει οικονομικά συμφέροντα.»²⁹

²⁸ Νένα Ι. Κοκκινάκη, *Ο Καραγάτσης και η Ιστορία*, στο αφιέρωμα για τον Μ. Καραγάτση της εφημερίδας *Η Καθημερινή*, Δεκέμβριος 2000 και «Η Ιστορία των Ελλήνων κατά Μ. Καραγάτση» στο περ. ΑΛΩΣ τ. 3-4/1996, σελ. 129-152.

²⁹ Μ. Καραγάτσης, *Η Ιστορία των Ελλήνων (Ο αρχαίος κόσμος)*, Εστία, 1985, σελ. 194-195 (η υπογράμμιση δική μου).

Ο αφηγητής «ιστορικός» αισθάνεται υποχρεωμένος να πληροφορήσει τον αναγνώστη του για τους νόμους που διέπουν την ανθρώπινη φύση και που τους ανακάλυψαν οι επιστήμες του ανθρώπου και μάλιστα αυτή της Κοινωνιολογίας. Ανάμεσα σ' αυτούς είναι και το πάθος της κυριαρχίας και αυτό της κατοχής υλικών αγαθών, πρώτιστο στην ανθρώπινη φύση, εξαιτίας του οποίου παραμερίζεται κάθε αίσθημα στοργής, έρωτα, ευσπλαχνίας, φιλανθρωπίας ή τιμότητας³⁰. Τα νήματα της Ιστορίας τα κινούν σύμφωνα με τον Καραγάτση άνθρωποι χαρισματικοί, ηγέτες ικανοί τόσο να δημιουργούν, όσο και να ανατρέπουν. Ένας από αυτούς ο Αθηναίος Περικλής, ηγετική μορφή του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, του οποίου θεωρητικός υπήρξε ο φιλόσοφος Αναξαγόρας:

«Ο Αναξαγόρας υποπετεύθηκε τη θαυμαστή σύνθεση των οργανικών όντων. Την οργάνωση όμως των όντων απ' το σύνολο των ομοιομερών μορίων, ο Αναξαγόρας την αποδίνει στο ξεχωριστό κι ευγενέστατο στοιχείο του ν ο ό ς. Η θεωρία αυτή που κάτω απ' τα σημερινά κριτήρια φαίνεται αρκετά παιδαριώδης, έπαιξε τεράστιο ρόλο στην Ιστορία της Ελλάδας. Ο βιολογικός εξευγενισμός της επηρέασε φοβερά τον Περικλή στη δημιουργία της πολιτικής του κοσμοθεωρίας. Τα κατώτατα ποιοτικά κύτταρα της ανθρωπότητας - οι βάρβαροι - οφείλουν να υποτάσσονται στα αμέσως ανώτερα, τους Έλληνες. Οι μικρές ελληνικές πόλεις θα παραδεχτούν την υπεροχή της Αθήνας. Και τέλος οι Αθηναίοι θα υπακούσουν στον υπέρτατον ν ο υ ν - τον Περικλή - που θα επιβάλει μια αρμονική δραστηριότητα στο σύνολο της ανθρωπότητας. Με άλλα λόγια ο Αναξαγόρας υπήρξε ο θεωρητικός του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού»³¹

Τέτοιες αντιλήψεις ανατρέπουν τις ορθολογικές ουμανιστικές ψευδαισθήσεις σηματοδοτώντας παράλληλα τον αποκλεισμό των «αδύναμων» στα μυθιστορήματα του Καραγάτση. Πολλοί θέλησαν να συνδέσουν την τάση αυτή με τον Ιστορικό υλισμό και τη θεωρία του νιτσεϊκού υπεράνθρωπου. Η προσεκτικότερη ανάγνωση αποδεικνύει όμως τη σταδιακή περιθωριοποίηση του ισχυρού που προκαλείται από διάφορες αιτίες οφειλόμενες κυρίως στην παρακμή και την ηθική διάλυση. Το γεγονός έχει το ανάλογό του και στη λογοτεχνία, όπως για παράδειγμα στη λογοτεχνία της ελληνιστικής περιόδου, όπου «οι πηγές της έμπνευσης έχουν στερέψει»:

«Το πνεύμα ενός κόσμου που ακολουθεί την κατιούσα της παρακμής, δεν μπορεί παρά να έχει όσα γνωρίσματα προσιδιάζουν στα γερατειά. Κυρίως η ψυχική διάθεση στερεύει, για να δώσει τόπο στα προϊόντα του εγκεφαλισμού: γνώση και κριτική. Βλέπουμε τη λογοτεχνία να υποχωρεί σταθερά σε ποσότητα και ποιότητα, ιδίως ποιότητα, ενώ η φιλολογία - άγνωστο είδος ίσαμε τότε - γεννιέται και κατακλύζει την πνευματική ζωή. Όσο για το διαζύγιο φιλοσοφίας και επιστήμης, γίνεται πιο οριστικό και χρωσιέται στη γενικότερη πρόοδο της διανοητικής ωριμότητας»³².

Η εκλαϊκευση της ιστορικής γνώσης που κάποτε φτάνει ίσαμε την αυθαιρεσία ήταν επόμενο να ενοχλήσει την κριτική. Η *Ιστορία των Ελλήνων* θεωρήθηκε έργο αποτυχημένο, αφού ο συγγραφέας του δεν είχε τον απαραίτητο για ένα τέτοιο εγχείρημα εξοπλισμό. Αυτό όμως δεν δικαιολογεί την εξίσου κακή υποδοχή που έτυχε το επόμενο έργο του Καραγάτση, το οποίο επίσης τον εμπλέκει με την Ιστορία και που ο ίδιος το χαρακτηρίζει «χρονικό». Πρόκειται για τον *Σέργιο και Βάκχο* που χρονικά καλύπτει μια περίοδο δεκατεσσάρων αιώνων - αρχίζει από τα μέσα του 3^{ου} αι. μ.Χ. και τελειώνει στα μέσα του 20^{ου} αι. (1948)³³. Το έργο αυτό εκδόθηκε έναν χρόνο πριν από το θάνατο του συγγραφέα

³⁰ Βλ. και στον *Κίτρινο Φάκελο*, τόμος 1ος, σελ. 141 το ίδιο ακριβώς θέμα για το εγωτικό, οικονομικό κίνητρο.

³¹ Μ. Καραγάτση, *Η Ιστορία των Ελλήνων*, οπ. αν.σελ.227

³² Μ. Καραγάτση, *Η Ιστορία των Ελλήνων*, ο. π. σελ. 487

³³ Κάρολος Μητσάκης: Μ. Καραγάτση: *Σέργιος και Βάκχος*, στο *Δοκίμια της Βοστώνης*, εκδ. Καρδαμίτσα, 1993, σελ. 125-149., όπου ο συγγραφέας κάνει πολύ ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις σχετικά με το χρόνο γραφής του έργου και της επιτομής του που ακολούθησε (μια ιδιότητα μέσα σε ολόκληρη τη νεοελληνική λογοτεχνία). Η αφαίρεση λεπτομερειών που πλεονάζουν και γενικότερα δεν εξυπηρετούν την αφήγηση, η παράλειψη επεισοδίων και

(1959) και παρουσιάστηκε και σε επιτομή 148 σελίδων, έκταση δηλαδή που καλύπτει μόλις το ένα πέμπτο του όλου όγκου του, χαρακτηρίζεται από ένα ευφύεστατο εύρημα: οι δύο πρωταγωνιστές του εξ αιτίας της αγιοποίησής τους έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν μέσα από τον περίλαμπρο στο όνομά τους Ναό που έκτισε για να τους τιμήσει ο Ιουστινιανός, την τύχη του Γένους και γενικότερα του κόσμου. Χάρη στο εύρημα της διαχρονικότητας οι δύο ήρωες έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν και να σχολιάζουν τα πάντα, ακόμα και να επεμβαίνουν στα πράγματα τους αιώνες που δεν βρίσκονταν σε βαθύ ύπνο.

Κλείνοντας σημειώνουμε συμπερασματικά:

Ο Καραγάτσης που εξακολουθεί να έλκει το αναγνωστικό κοινό με ένα διαρκώς μέσα στο χρόνο αυξανόμενο ενδιαφέρον, στην τριλογία του *Ο κόσμος που πεθαίνει* αντιπαραθέτει απέναντι στην εξιδανικευμένη εικόνα της επανάστασης την ίδια την κοινωνία της εποχής. Μια κοινωνία που έχει επιβάλει τις δικές της αρχές στο άτομο, του οποίου η συμπεριφορά καθορίζεται περισσότερο από κάποια ανώνυμη εξωτερική θέληση, παρά από τη δική του προσωπικότητα. Οι αντιστοιχίες με τη σημερινή εποχή είναι προφανείς.

λεπτομερειών αλλά και η πιο φροντισμένη γραφή είναι στοιχεία, στα οποία στηρίζεται ο μελετητής για να υποστηρίξει ότι το *Μικρό Χρονικό* (η επιτομή) γράφτηκε μετά την πρώτη έκδοση του *Μεγάλου Χρονικού* και πριν από το θάνατο του συγγραφέα (1960).